

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəlki qəzetimizin 27-28-ci saylarında)

Divan şeiri ənənəsinin "hələ XVII-XVIII əsrlərdən romantik görkəmdən didaktik mahiyyət daşımağa doğru yönəlməsi və xalq-aşıq şeirinə meylin güvvətlənməsi XIX əsr poeziyasında ikihakimiyyətli inkişafın maarifçi ədəbiyyatın xeyrinə dəyişməsinə" yaratdığı şərait, hətta dövrün təriqət ədəbiyyatında da təsəvvüf ideyaları ilə yanaşı, maarifçi meyllərin əks etdirilməsinə rast gəldiyini yazır. XX əsrdə divan şeirində və təriqət ədəbiyyatında dünyəvi baxışların inkişafını maarifçilik hərəkatı ilə bağlayır. XIX əsrdə qısa müddət ərzində maarifçiliyin "ideya kimi ədəbi fikrin əsas, aparıcı mövzusu" olması. XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan ədəbiyyatında artıq milli-mənəvi oyanışa dair çağırışların səslənməsi, ədəbi güvvələr "cəmiyyətdə və ədəbiyyatda mövcud olan bir sıra qaydalara öz münasibətlərini fəal şəkildə bildirmiş"dir. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Al-danmış kəvakib" (1857) povestində "xalq hakimiyyəti ideyasının irəli sürülməsi" "Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-siyasi proseslərə münasibətdə böyük dönüş" kimi dəyərləndirir. Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbiyyata gətirdiyi Yusif Sərrac obrazını "xalqın hakimiyyətdə təmsil olunması zərurətinin ilk parolu" adlandırır. "Kəmalüddövlə məktubları" (1863) traktatında isə "despotizm və monarxiya üsul-idarəsinin kəskin şəkildə tənzim edilərək respublika tipli dövlət quruluşunun təbliğ olunmasını dövrün maarifçi mühitində" partlayışa bənzədir. Böyük ədəbi ictimai-siyasi baxışlarının və bədii yaradıcılıq istiqamətinin "dövrünün Avropa və Rusiyadakı bir çox mütəfəkkirlərini də ideya cəhətdən" qabaqlamış olduğu qənaətinə gəlir.

Maarifçiliyin ideyadan hərəkət səviyyəsinə çatdırılmasında Mirzə Fətəli Axundzadə və onun maarifçi müasirlərinin böyük rolunu qiymətləndirən İ.Həbibbəyli "Mirzə Fətəli Axundzadəni yaxından tanıyan, onun ideyalarına dəstək verən ziyalılar"ın - Rusiyada və Avropada təhsil almış, Qərb maarifçiliyinə yaxın olan bələd və tərəfdar olan ziyalıların - (Moskva Universitetinin təbiyyat-riyaziyyat fakültəsini bitirmiş Həsən bəy Zərdəbinin "Əkinçi" qəzetini nəşr etdirməsi, Nəcəf bəy Vəzirovun Moskva Petrovski-Razumovski Akademiyasında, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin, Əsgər ağa Adıgözəlovun Rusiya universitetlərində təhsil alıb geri döndükdən sonra mətbuat, ədəbiyyat və teatr əlaqəli fəaliyyət göstərəcəkləri, məktəb işi ilə bağlı olmaları) "maarifçi ideyaları hərəkatə gətirərək" şəbəkəni genişləndirdiyini, onu maarifçilik hərəkatı səviyyəsinə yüksəltmiş olduqlarını, "ona görə də maarifçiliyə aid olan bütün istiqamətlərdə, xüsusən də ədəbiyyatda böyük canlanma, dirçəlişin" əmələ gəldiyini yazır.

Mirzə Fətəli Axundzadənin məşhur "Təmsilat"ına daxil olan ölməz komediyaların, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Seyid Əzim Şirvaninin, Məhəmməd Tağı Sidqinin maarifçi şeirlərini yüksək qiymətləndirir. Bildirir ki, "Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Təhziibül-əxlaq" ("Əxlaqı islah etmək") və "Kitab-nəsihət" əsərləri "Azərbaycan maarifçi realizminin ilkin təməlləri kimi" meydana çıxıb. "Təhziibül-əxlaq" əsəri "Abbasqulu ağa Bakıxanovun maarifçi görüşlərinin nəzəri əsaslarından ibarət olan pədaqoji-fəlsəfi traktatdır". "Kitab-nəsihət" isə onun ədəbi və həyatı təcrübəsi əsasında yaradılmış 102 nəsihəti özündə cəmləşdirdiyini, Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Cəfərə, Məhəmməd Tağı Sidqinin övladı Məhəmmədəliyə yazdıqları nəsihətləri geniş mənada yeni nəslə ünvanlanmış çağırışların poetik ifadəsi olduğunu, M.T.Sidqinin "Nümuneyi-əxlaq" kitabındakı kiçik hekayələr "uşaq ədəbiyyatının kamal nümunələrini sayılmağa layiq"dir, Sidqinin "Nəsihətnamə"sində verilmiş 80 nəsihətin əksəriyyətinin "elmə, təhsilə, məktəbə çağırış"ın yığılmasıdır.

İsa Həbibbəyli XIX əsr ərzində kompakt şəkildə Azərbaycanda və Qafqazda yaşayıb-yaradan yazıçılardan ideya-yaradıcılıq birliyinin maarifçi realizmin ədəbi cərəyan kimi formalaşmasında mühüm rolunu görür. Xüsusən, Azərbaycan maarifçi ədəblərinin, ziyalılarının Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinə, islahatçı ideyalara rəğbətə yanaşmalarını, onun ideallarını dəstəkləyən bədii əsərlər yazmalarını "maarifçi realizmin ədəbi cərəyan səviyyəsinə qalxmasında" mühüm, həlledici amillər kimi qiymətləndirir.

İsa Həbibbəyli Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarını, bədii nəsrini, poeziyasını, "Kəmalüddövlə məktubları" nı geniş şəkildə təhlil edir, bu sahədə böyük rolunu açıqlayır.

Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə İsmayıl Qasirin, Məhəmmədağa Bayramzadənin, Xurşidbanu Natəvanın (1832-1897), XIX əsrin romantik-realist istiqamətdə yaranmış lirikasında - Mirzə Şəfi Vazehin, Bahar Şirvaninin, Xurşidbanu Natəvanın, Əbülqasım Nəbatinin, Mir Möhsün Nəvvabın, Abdulla bəy Asinin, Fəqir Ordubadinin lirik şeirlərində maarifçi ədəbiyyatı düşündürən gerilik və tərəqqi məsələlərinə aydın münasibət ifadə olunduğunu, Xüsusən, Əbülqasım Nəbatinin şeirlərindəki sadəlik və xalqiliyin maarifçi ədəbiyyatın yeni insan xətrələri ilə səsləşdiyini yazır.

Maarifçiliyin "Azərbaycan ədəbiyyatında yeni janrların meydana çıxmasını zəruri bir tələb kimi" irəli sürdüyünü, "yeni zaman ədəbiyyatında həyatı, ictimai-mənəvi münasibətləri bütün dərinliyi ilə ifadə edə bilən janrlar" tələb etdiyini, bu mənada Mirzə Fətəli Axundzadənin fikirlərində ("Gülüstan" və "Zinətül-məcəlis" dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər - drama və romandır") ədəbiyyatda yeni janrlara keçidi obyektiv şəkildə əsaslandırıldığı qeyd edilir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaları və "Al-danmış kəvakib" povesti, Seyid Əzim Şirvaninin və Məhəmməd Tağı Sidqinin öyüdnamaları, Mirzə Fətəlinin və Qasım bəy Zakirin mənzum məktublarının "dövrün maarifçi ədəbiyyatının janr baxımından yeniliyi və zənginliyi" nümayiş etdirdiyini, "ədəbiyyatın gündəliyində möhkəm yer tutmuş bu janrlar xalqa daha yaxın olan dil və üslubda ölkənin realiyatından və vəziyyətlərindən açıq və aydın şəkildə söz açmağa" imkan yaratdığına, Məhəmməd Tağı Sidqinin "Elmin şərəfəti", "Dərsə diqqət" şeirlərinin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi-didaktik ədəbiyyatın "nəsihətnamə"çilik mərhələsinə aşaraq çağırış ruhlı bədii nümunələrə doğru inkişaf etdiyini göstərir. XIX əsrin axırlarında yazılmış bu əsərlərin bir qədar sonra, XX əsrin əvvəllərində yaradılmış "maarifçi uşaq ədəbiyyatının proloqu" kimi dəyərləndirilir.

XIX əsrdə ilk dəfə olaraq faciə janrında əsərlərin meydana gəlməsini və hətta tamaşaya qoyulmasını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tam yeni hadisəsi hesab etmək olar. Həm də maarifçi-realist ədəbiyyatın mühüm addımı adlandırılır. Bu baxımdan, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun, Rəşid bəy Fəndiyevin, Mirzə Əbdürrəhman Talibovun yaradıcılığını yada salır.

XIX əsrin maarifçilik hərəkatı və maarifçi-realist ədəbiyyatın "yeni tipli obrazlar" doğurduğunu yazır. Mirzə Fətəli Axundzadənin Hacı Nuru, Şahbaz bəy, Yusif Sərrac, Nəcəf bəy Vəzirovun Fəxrəddin, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin Fərhəd obrazlarını "əsrin sözünü deyən, əsas ictimai-mənəvi yükünü çəkən, dövrün çətinliklərini yaşayan və hədəflərini müəyyən edən surətlər" olub, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk maarifçi obrazlar kimi böyük maraq doğurduğunu yazır.

Eyni zamanda, XIX əsrdən başlayaraq "kiçik adam"ın böyük ədəbiyyatın əsas qəhrəmanına çevrilmə proseslərini yaşamağa başladığını, bu dövrdə "epizodik surətlər şəkildə olsa da, "kiçik adam"ın "müstəqil obraz kimi" status qazanmış olduğunu təqdir edir.

İsa Həbibbəyli Şimalda olduğu kimi, XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında da maarifçi-realist ədəbiyyata meylin güvvətləndiyini, Cənubda yaranan ədəbiyyatda "maarifçi-didaktik istiqamətin qabarıq" olduğunu, burada "romantik şeir ənənəsi ilə maarifçi-

didaktik ədəbiyyatın paralel şəkildə" inkişaf etdiyini göstərir. Əndəlib Qaracadağı, Mirzə Mehdi Şükühi (1829-1895), Mirzə Məhəmməd Bağır Xalxali (1829-1901) və başqalarının əsərlərində maarifçi ideyaların, mənəvi-əxlaqi motivlərin, Əbülqasım Nəbatinin (1812-1873) lirikasında isə romantik meyllərin əsas yer tutduğunu açıqlayır.

İsa Həbibbəyli araşdırmalarına əsasən bildirir ki, XIX əsrdə Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında "sərbəhdlər şərti xarakter daşdığı, qarşılıqlı gediş-gəlişlər hələ davam etdiyi üçün yaradıcı güvvələr arasında da əlaqələr mövcud olmuşdur. Ona görə də bu mərhələdə Şimal və Cənub ədəbiyyatlarının xarakterində ciddi bir dəyişiklik baş verməmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb maarifçiliyinə meylin güvvətləndiyini, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında isə klassik şeir və xalq şeiri ənənəsinin davam etdirilməsi ilə yanaşı, dini-təriqət motivlərinə müraciətə də maraq artmış, buna görə də XIX əsr üçün Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı müəyyən mənada şərti xarakter daşdığını açıqlayır.

Maarifçiliyin təkcə elm və təhsilin deyil, həm də ədəbiyyatın təbliği və təşviqinə meydan açdığını, yaranan ədəbi məclislərdə (Bakıda "Məcməüs-süəra", Naxçıvanda - Ordubadda "Əncümən-i-süəra" ("Şairlər məclisi"), Gəncədə "Divani-hikmət" ("Hikmət evi"), Qarabağda "Məclisi-üns" ("Doşluq məclisi") və "Məclisi-foramuşan" ("Unudulmuşlar məclisi"), Şamaxıda "Beytüs-sofa" ("Səfa evi"), Lənkəranda "Fövçül-füsəha" ("Natiqlər yığıncağı"), Qubada "Gülüstan" ədəbi məclislərində) "ədəbiyyat məsələləri ilə bərabər, mədəniyyət, mətbuat və dünya hadisələri haqqında da söz açılmış, ədəbiyyat və sənət müzakirələri aparılmışdır. Ədəbi məclislərin bir-biri ilə yaradıcılıq əlaqələrinin olması ölkədə vahid ədəbiyyat mühitinin formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir", - deyir. XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının bir neçə nəslinin "ədəbi məclislərdə yetişib formalaşmış" olduğunu, "Ədəbi dərməklər", "yaradıcılıq təşkilatı", "indiki mənada Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin şöbələri", filialları kimi dəyərləndirilən ədəbi məclislərin "regionların ədəbi-mədəni mərkəzləri funksiyasını" həyata keçirdiyini, yaradıcı güvvələrin öz ətrafında birləşdirdiyini, ədəbiyyatı təbliğ etdiyini, ədəbi prosesi istiqamətləndirdiyini söyləyir.

Təhlillərinə və tədqiqatlarına əsasən XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını maarifçi realizm dövrü kimi xarakterizə edən akademik yazır: "Yazarların maarifçilik hərəkatının ölündə gətdiklərinə və böyük çoxluq etibarilə realizm cərəyanını təmsil etdiklərinə əsaslanaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını maarifçi realizm dövrü adlandırmalıyıq. Görülmüş kimi, maarifçi realizm XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin aparıcı istiqamətinə, ağır tərəfini təşkil edir. Maarifçi realizm - XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını XX əsərə daşıyan, estafeti yeni tarixi epoxaya çatdıran ədəbiyyatın əsas mahiyyətini doldurmuş şəkildə ifadə edir. Maarifçi realizm - "baneyi-karı" Mirzə Fətəli Axundzadənin milli ideyaları və onun müasirləri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Baba bəy Şakir, Həsən bəy Zərdəbi, Nəcəf bəy Vəzirov və başqalarının ictimai-mədəni tərəqqidə və ədəbiyyatın inkişafında vahid cəbhədən çıxış etmələri əsasında formalaşan ədəbi cərəyandır".

Elmi ədəbiyyatda maarifçi realizmin Azərbaycan realizminin konkret inkişaf mərhələsi, realizmin təzahürü deyil, metod və yaradıcılıq tiplərindən biri, hətta bədii metod kimi dəyərləndirildiyi qeyd edən İsa Həbibbəyli fikrini davam etdirərək bildirir ki, əslində maarifçi realizm, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşmış ədəbi cərəyandır. Azərbaycan realizminin xüsusi bir mərhələsinə təşkil etməsi maarifçi realizmin ədəbi cərəyan kimi mövcud olmasını nəinki inkar etmir, əksinə bir daha təsdiqləyir. Çünki hər hansı bir ədəbi axının ədəbi cərəyan səviyyəsində formalaşması üçün zəruri olan ən mühüm şərtlərdən biri vahid, yaxud yaxın ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan yazıçı və şairlərin məhz konkret tarixi mərhələdəki yaradıcılıq birliyinin olmasıdır. Bu mənada Azərbaycan maarifçi realizmi XIX əsr maarifçilik hərəkatı iştirakçıları olan yazıçı və şairlərin birlikdə formalaşdırdıqları yeni ədəbi cərəyandır.

(Davamı var)

Gülxani PƏNAH